

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΓΝΗΣ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Στην Ελλάδα παρουσιάζεται έντονη διαφορά κοινωνικής διαρθρώσεως κατά γεωγραφικές περιοχές. Κοινωνική άσυνέχεια, οικονομική ανάπτυξη και ταξική δομή.—Ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας, η πικνότητά του και η κατανομή του κατά τόπους οίκισμο.—Κοινωνικο-οικονομική διάθροιση και τρόποι ζωής των διαφόρων κοινωνικών περιοχών (από το μικρό όρεινό χωριό στο κέντρο της Πρωτεύουσας): μετάβαση από την «κλειστή οικιακή οικονομία» στη «δευτέρα βιομηχανική επανάσταση».—Η χώρα των 2.900.000 ανθρώπων και των «μικροδιοικήτων» κοινωνική τάξη, εισόδημα και «τρόπος ζωής».—Σχέση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη των διαφόρων περιοχών και στην αντίστοιχη διαμόρφωση των κοινωνικών τάξεων.—Το φαινόμενο της κοινωνικής άσυνέχειας και η σημασία του για τον κοινωνικό προγραμματιστή.—(Κ.Ε.).

Η έμπειρική παρατήρηση μās οδηγεί εύκολα στη διαπίστωση ότι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της σημερινής νεοελληνικής κοινωνίας είναι η έντονη διαφορά κοινωνικής διαρθρώσεως που παρουσιάζεται ανάμεσα στις διάφορες γεωγραφικές περιοχές. Διαπιστώνουμε δηλαδή πόσο μεγάλη είναι η κοινωνική άσυνέχεια των διαφόρων χωρικών τμημάτων, που το καθένα τους έχει ιδιαίτερο βαθμό οικονομικής ανάπτυξεως και ιδιαίτερη διαμόρφωση ταξικής δομής. Η σύγκλιση του διπλού αυτού διαφορισμού (στο βαθμό της οικονομικής ανάπτυξεως και στη διαμόρφωση της ταξικής δομής) αποτελεί παράγοντα αποφασιστικής σημασίας για τη συγκεκριμένη εμφάνιση των διαφόρων προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας και τον προσδιορισμό του δυναμισμού της.

1. Όλοι όσοι ασχολούνται με τα εκπαιδευτικά ζητήματα, και ιδίως με τη στοιχειώδη εκπαίδευση, αντιμετωπίζουν ποιος λίγο ποιος περισσότερο, το ζήτημα της διαφοράς ανάμεσα στο επίπεδο βασικών γνώσεων των παιδιών των μεγάλων αστικών κέντρων και των παιδιών της ύπαιθρου. Οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις ενός παιδιού γεννημένου στην Αθήνα και μεγαλωμένου σ' ένα περιβάλλον όπου το αυτοκίνητο, ο κινηματογράφος, το τηλέφωνο και άλλες κατακτήσεις τεχνικές είναι καθημερινό βίωμα, είναι έντελως αλλιώτικες από τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις ενός παιδιού στην όρεινη Αρκαδία, στη Ρούμελη ή στην Ήπειρο, γιατί ζούν σε περιοχές με διαφορετική οικονομική ανάπτυξη και ανήκουν σε διαφορετικές τάξεις. Στόν ειδικόν αυτό τομέα της εκταιδεύσεως η κατάσταση αυτή απεικονίζεται στο εξής έπεισόδιο:

Σ' ένα από τα ιδιωτικά σχολεία της Αθήνας ο δάσκαλος διάβαζε από το 'Αναγνωστικό: «... και η γιαγιά φώναζε τα παιδιά να καθίσουν γύρω από το μαγ-

Σύμφωνα με την απογραφή του 1951, ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας, μετά την προσάρτηση της Δωδεκανήσου, έφτασε τους 7.632.801 κατοίκους και η συνολική επιφάνεια του ελληνικού χώρου είναι 132.562 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Έτσι η πυκνότητα του πληθυσμού της Ελλάδας ανέρχεται σε 57,58 κατοίκους κατά τ.χμ. Ο συνολικός αυτός πληθυσμός κατανέμεται σε 10.907 έστιες οικισμοῦ. Ειδικότερα : το 37,2 % του πληθυσμού κατανέμεται σε 9.751 οικισμούς που ο καθένας τους έχει λιγώτερος από 1.000 κατοίκους, ενώ οι οικισμοί που οι κάτοικοί τους κυμαίνονται από 1.000 μέχρι 9.999 κατοίκους ανέρχονται σε 1.082 και απορροφούν το 28,9 % του πληθυσμού. Μόνο 67 οικισμοί έχουν ο καθένας τους πάνω από 5.000 και μέχρι 19.999 κατοίκους, απορροφώντας το 17,9 % του πληθυσμού, ενώ το 3,3 % του πληθυσμού κατανέμεται σε 4 πόλεις με πληθυσμό κυμαινόμενο από 50.000 μέχρι 99.000 κατοίκους και το υπόλοιπο 12,7 % σε 3 πόλεις που η κάθε μία τους έχει πάνω από 100.000 κατοίκους¹.

γάλι...». Στην ερώτησή του αν ξέρουν τι είναι μαγγάλι όλα τα παιδιά απάντησαν αρνητικά. Αναγκάστηκε λοιπόν ο δάσκαλος να τα οδηγήσει σ' έναν υπάθριο καστανά για να τους δείξει τι περίπου είναι το μαγγάλι. Αντίστοιχη ή περισσότερη άμηχανία θα αισθανθή ο δάσκαλος του χωριού να εξηγήσει στην τάξη του τι είναι λ.χ. το τηλέφωνο.

1. Αναλυτικότερα, η απογραφή του 1951 δίνει την ακόλουθη κατανομή των οικισμών της Ελλάδας και του πληθυσμού της (κατά το σχετικό πίνακα της «Στατιστικής Επετηρίδος της Ελλάδος 1955», Αθήναι 1956, σ. 19) :

Μέγεθος του πληθυσμού κάθε οικισμού	Αριθμός οικισμών	Πληθυσμός	Αναλογία % του πληθυσμού
Σύνολο Ελλάδας	10.907	7.632.801	100,0
100.000 και άνω	3	968.147	12,7
50.000 — 99.999	4	253.478	3,3
20.000 — 49.999	28	827.406	10,8
10.000 — 19.999	39	544.971	7,1
5.000 — 9.999	48	338.241	4,4
2.000 — 4.999	295	873.303	11,5
1.000 — 1.999	739	986.686	13,0
900 — 999	195	184.849	2,4
800 — 899	269	227.779	3,0
700 — 799	445	257.888	3,4
600 — 699	502	308.815	4,0
500 — 599	595	325.753	4,3
400 — 499	831	369.870	4,8
300 — 399	1.058	367.065	4,8
200 — 299	1.480	364.883	4,8
100 — 199	2.175	319.589	4,2
0 — 99	2.301	114.078	1,5

Πρέπει να σημειώσουμε ότι στον πίνακα αυτόν δεν περιλαμβάνονται στον πληθυσμό των Αθηνών ορισμένες συνοικίες (Καλλιθέα, Βύρων, Αιγάλεω, Καισαριανή, κλπ.) ούτε τα προάστεια (Κηφισιά, Αμαρούσι, κλπ.), που υπολογίζονται

Ἡ ἀπλή ἀνάγνωση τῶν ἀριθμῶν αὐτῶν δείχνει καθαρά : α) ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδας, κατὰ τὸ «κύριο σῶμα» του, εἶναι διεσπαρμένος σὲ ἀσήμαντης πυκνότητος οἰκισμοὺς, ἀφοῦ περίπου τὰ $\frac{1}{10}$ τῶν οἰκισμῶν ἔχουν κάτω ἀπὸ 1.000 κατοίκους· β) ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδας, τὸ 61,7 % τῶν κατοίκων τῆς διαμένει σὲ οἰκισμοὺς ποὺ ἔχουν κάτω ἀπὸ 5.000 κατοίκους· γ) ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀστικῶν κέντρων (μὲ τὴν οὐσιαστικὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου) εἶναι ἐλάχιστος, καὶ δ) ὅτι παρουσιάζεται τερατώδης — συγκριτικὰ μὲ τὴν συνολικὴ κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ — συγκέντρωση κατοίκων στὰ τρία μεγάλα ἑλληνικὰ ἀστικά κέντρα, δηλ. στὴν Ἀθήνα, τὸν Πειραιᾶ καὶ τὴ Θεσσαλονίκη (γιατὶ οὐσιαστικὰ δὲν μποροῦμε νὰ χωρίσουμε ἀπ' αὐτὲς τίς ἀντίστοιχες συναικίους τους, λ.χ. τὴν Καλλιθέα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ τὴ Νίκαια ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ).

*
*
*

Δὲν θὰ ἦταν πολὺ τολμηρὸ νὰ ποῦμε πὼς οἱ κάτοικοι στὴν Ἑλλάδα ζοῦν σήμερα σὲ τρεῖς ἢ τέσσερες διάφορες ἐποχὲς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως μὲ ἀντίστοιχες ταξικὲς δομές.

1) Οἱ κάτοικοι τῶν ὄρεινῶν (καὶ μερικῶν πεδινῶν) χωριῶν ζοῦν ἀκόμη, οὐσιαστικὰ, στὴν περίοδο τῆς κλειστῆς οἰκιστικῆς οἰκονομίας, δηλαδή ἑκατὸ περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα. Ἡ κοινωνία τους, ἀποτελούμενη ἀποκλειστικὰ ἀπὸ ἀγροὺς, εἶναι ὀργανωμένη εἴτε κατὰ πατριαρχικὲς οἰκογένειες μὲ τὸ σύστημα τῆς ἐσωτερικῆς πειθαρχίας καὶ ὑποταγῆς στὴν ἐξουσία ποὺ ἀσκεῖ ὁ ἀρχηγὸς τους (ἰδιαίτερα ἡ μορφή αὐτὴ παρουσιάζεται στὰ τσελιγκάτα ποὺ ἀγνοοῦν ἢ περιφρονοῦν τὸ Κράτος) εἴτε κατὰ συγγενικὲς σειρὲς οἰκογενειῶν μικροῦ παραγωγικοῦ δυναμισμοῦ. Ἡ τεχνικο-οἰκονομικὴ πρόοδος ἀγνοεῖται στὶς κοινότητες αὐτὲς, ποὺ ζοῦν ἀποχωρισμένες καὶ ἀποξενωμένες ἀπὸ τὰ γενικώτερα κοινωνικὰ ρεύματα, καὶ τὰ φτωχὰ μέλη τους προσπαθοῦν νὰ συντηρηθοῦν μὲ τὴν ὑπηρετικὴ προσκόλλησιν στὶς σχετικὰ ἰσχυρότερες οἰκονομικὰ οἰκογένειες.

2) Σὲ λίγων χιλιομέτρων ἀπόσταση, στὰ μεγαλύτερα χωριά (κυρίως τὰ πεδινὰ) ἢ στὶς «κωμοπόλεις», οἱ κάτοικοι ζοῦν στὴν περίοδο τῆς ἐμποροκρατικῆς οἰκονομίας, πενήντα θὰ λέγαμε χρόνια πρὶν ἀπὸ τοὺς πρωτευουσιάνους. Ἡ ἀγροτικὴ τάξη εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ κυριαρχοῦσα, ὅπως ἄλλωστε ἰσχυροὶ διατηροῦνται καὶ οἱ οἰκογενειακοὶ δε-

ῶς χωριστὲς πόλεις. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ γιὰ τὸν Πειραιᾶ, τὴ Θεσσαλονίκη (καὶ τὸ Βόλο). Μὲ τὸ διαχωρισμὸ αὐτὸ στὶς τρεῖς αὐτὲς πόλεις ἀντιστοιχεῖ πληθυσμὸς 565.084 γιὰ τὴν Ἀθήνα, 186.014 γιὰ τὸν Πειραιᾶ καὶ 217.049 γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη. Στὸ συνολικὸ ὑπολογισμὸ κατὰ «πολεοδομικὰ συγκροτήματα» ἡ Ἀθήνα καὶ ὁ Πειραιᾶς ἔχουν μαζὺ 1.378.586 κατοίκους, ἡ Θεσσαλονίκη 297.164 κατοίκους καὶ ὁ Βόλος 65.090. Ὁ πληθυσμὸς τῶν Πατρῶν ὑπολογίσθηκε σὲ 79.014 κατοίκους. (Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Στατιστ. Ἐπτ. 1955, σ. 12 καὶ 13).

σμοί, αν και κάπως χαλαρώτερα απ' ότι είναι στην πρώτη φάση. Έντονη όμως παρουσιάζεται η ανάπτυξη των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων και αρκετά πυκνή είναι η έπαφή με τα αστικά κέντρα της περιοχής. Η μικρή αγροτική ιδιοκτησία (με μεγάλης εκτάσεως μόνιμη ύποσπασχόληση) εξακολουθεί να αποτελεί τον κεντρικό κοινωνικο-οικονομικό θεσμό, ενώ, παράλληλα, εύρύτατα είναι τα στρώματα των άκτημόνων και των εξασθιωμένων χωρικών. Η τεχνικο-οικονομική πρόοδος έχει εισδύσει κατά άνισο μέτρο στην κοινότητα και, σχετικά με την παραγωγή, εκδηλώνεται συνδεμένη με την εισαγωγή τεχνικών μέσων και μεθόδων (λ.χ. τρακτέρ και λιπασμάτων) από τους όλιγους μεγαλοαγροκτήμονες (που πολλές φορές είναι εγκαταστημένοι στο γειτονικό αστικό κέντρο) ή από τους συνεταιρισμούς. Εκείνο που πρέπει ιδιαίτερα να τονισθεί, είναι η ανεπάρκεια της παραγωγικής αποδόσεως σχετικά με την αντίστοιχη οικογενειακή ομάδα που ζει από την καλλιέργεια της γης, δηλαδή η μόνιμη και μεγάλη κρυφή ανεργία, που τελικά δημιουργεί συνεχή διαρροή των χωρικών στις πόλεις και τη μετάταξή τους στην κατηγορία των εργατών και υπηρετών, μικροεπαγγελματιών, υπαλλήλων και επιστημόνων. Συχνότατα γίνονται στελέχη του κρατικού μηχανισμού, δηλ. του στρατού, της χωροφυλακής, της υπαλληλίας και των δικαστηρίων.

3) Ακολουθεί η σειρά των μικρών και μέσω ~~α~~ αστικών κέντρων, που τροφοδοτούνται συνεχώς. Όπως είπαμε, από τον αγροτικό πληθυσμό και πού, κατά μέσο όρο, οι συνθήκες ζωής τους θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ότι αντίστοιχούν ιδεοτυπικά στην περίοδο της εμποροκρατικής οικονομίας ή, όπωσδήποτε, στην προηγούμενη της πρώτης βιομηχανικής επαναστάσεως εποχή. Ο κοινωνικο-οικονομικός ρυθμός ζωής των επαρχιακών αυτών κέντρων είναι ληθαργικός και τον προέχοντα τόνο και τα βιοτικά πρότυπα τα δίνει μια μέση αστική τάξη, που έχει τον πυρήνα της στους εμπορο-επαγγελματίες τους επιστήμονες και την επαρχιακή υπαλληλία. Η μετάθεση των υπαλλήλων ή δικαστών από τον ένα νομό στον άλλον δεν αλλάζει, βέβαια, τον τρόπο της ζωής τους.

4) Στα μεγάλα αστικά κέντρα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και τα προάστια της Αθήνας (Καλλιθέα, Ν. Ίωνία, Μοσχάτο, κλπ.) οι άνθρωποι ζούν στην περίοδο της πρώτης βιομηχανικής επαναστάσεως. Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους αποτελεί το προλεταριάτο με την κλασική σημασία της λέξεως. Εργάζονται οι περισσότεροι, άμεσα ή έμμεσα, σε μικρές ατομικές βιομηχανικές ή βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Οι εργοδότες τους είναι συνήθως μικροί επιχειρηματίες που προσπαθούν να επιπλεύσουν με την εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργασίας. Στην τάξη αυτή (την προλεταριακή) οι οικογενειακοί δεσμοί χαλαρώνουν, τα διαζύγια πληθαίνουν, οι λεγόμενες «παράνομες συμβιώσεις»

πολλαπλασιάζονται, και ή αύστηρή σεξουαλική ήθική των προηγούμενων φάσεων αναθεωρείται βασικά.

Στήν εργασιακή σχέση έκδηλώνεται έντονα ή προσπάθεια νά κρατηθοῦν τὰ ήμερομίσθια χαμηλά (πιό κάτω άκόμη και από τὰ ήδη άπαράδεκτα όρια των Συλλογικών Συμβάσεων), νά μήν τηροῦνται οι όροι ύγιεινής και άσφαλείας της εργασίας, νά άποφεύγεται ή άσφάλιση των εργαζομένων στο Ι.Κ.Α. και νά είναι έξαντλητικές οι ώρες δουλειάς. Οι εργοδότες, πάλι, με τη σειρά τους, παλεύουν με τον άνταγωνισμό των μεγαλύτερων επιχειρήσεων και με τὰ κρατικά όργανα. Δέν είναι τύποι συγκροτημένοι μιας μέσης άστικής τάξης, γιατί τους λείπει ή κατάρτιση, ή παράδοση και ή συνέχεια στο έπάγγελμα.

Υπάρχουν όρισμένες περιοχές, όπου ή οικονομία από πρωτόγονη άγροτική μεταπήδησε άπότομα στην πρώτη βιομηχανική επανάσταση (λ.χ. ο Άσπρόπυργος, ή Έλευσίνα, ή Κολοκυνθοῦ, τὸ Μοσχάτο) χωρίς νά περάσει από τὸ μεταβατικό δεύτερο στάδιο της. Η άλλαγή είναι όδυνηρή, γιατί ή μεταπήδηση από τη μια μορφή οικονομίας στην άλλη γίνεται χωρίς «έσωτερική μετανάστευση» των κατοίκων. Γι' αυτό και έπέρχεται μια τέλεια έξάρθρωση των οικογενειακών ή άλλων ομάδων, ακριβώς γιατί δέν υπάρχουν οι όριζόντιες γραμμές διαχωρισμοῦ των τάξεων σε κάθε περιοχή, που θα συγκρατήσουν την κοινωνική διάθρωση μέσα σε μια τόσο ραγδαία εξέλιξη.

5) Τέλος υπάρχει μέσα στο Κέντρο της Άθήνας, και μόνον εκεί, μια όλιγάριθμη τάξη που ζή κατά τρόπον άνάλογο με τις κοινωνίες που έφθασαν στη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση, χωρίς όμως νά υπάρχουν στην Άθήνα—και γενικώτερα στην Ελλάδα—οι αντίστοιχες προϋποθέσεις στην οικονομική ανάπτυξη.

Στην τάξη αυτή ανήκουν οι καλοτήλωμένοι υπάλληλοι των, ξένων ιδίως, προνομιούχων Έταιριών, οι επιχειρηματίες πολυκατοικιών, οι μεγαλύτεμοι ειδών πολυτελείας, οι πάμπλουτοι μεγαλοβιομήχανοι και λιγοστοί «έλευθεροεπαγγελματίες» με πλούσια πελατεία. ("Όσοι άπ' αυτούς είναι μισθωτοί εργάζονται σε επιχειρήσεις κοινής ώφελείας, οι όποιες συνήθως προτιμοῦν νά άμείβουν καλά τὸ προσωπικό τους και νά εκμεταλλεύονται τὸ πολύ κοινό. "Όσοι είναι επαγγελματίες άπομυζοῦν την πελατεία τους δυσανάλογα με τις υπηρεσίες που της παρέχουν).

Τὰ χαρακτηριστικά του τρόπου ζωής αυτών των προσώπων, είναι λίγες σχετικά ώρες εργασίας, κατανάλωση μεγάλου ποσοστοῦ εισοδήματος σε έξοδα άναψυχής, ή εισαγωγή των τεχνικών εύκολιών στην καθημερινή ζωή τους, κάποτε και κατάργηση της υπηρετρίας στο σπίτι κλπ. Και καθώς ο τρόπος ζωής της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασεως ένθαρρύνει την επάνοδο στην οικογενειακή ζωή, οι αντιπρόσωποι της τάξης αυτής στην Ελλάδα μιμοῦνται τους Άμερικανούς και σ' αυτό άκόμα, δηλ. παντρεύονται νέοι 20—25 χρόνων και άποκτοῦν παιδιά άμέσως,

και μερικοί φθάνουν την απομίμηση και μέχρι της υιοθεσίας ξένων παιδιών, πού, όπως είναι γνωστό, είναι πολύ της μόδας στην 'Αμερική.

**

Βέβαια δεν πρόκειται να δώσουμε τώρα, μέσα στις λίγες αυτές γραμμές, τον όρισμό της κοινωνικής τάξης. 'Αλλά μπορούμε άδισταχτα να πούμε πως η ακίνητη ιδιοκτησία δεν είναι εκείνο που χαρακτηρίζει στην 'Ελλάδα τις διαφορές από μία τάξη στην άλλη. 'Η χώρα των 2.900.000 ατόρων είναι και η κατ'έξοχην χώρα των «μικροϊδιοκτητών», κυρίως όχι με την έννοια των «είσοδηματιών από ακίνητη ιδιοκτησία» αλλά με την τυπικονομική έννοια των «ιδιοκτητών» ενός ασήμαντου κομματιού γης, που έχει σχεδόν μηδαμινή παραγωγή αξία, ή ενός υποτυπώδους σπιτιού. 'Η αγροτική μεταρρύθμιση από το 1918 και ύστερα μέχρι και το 1954 έκανε τους περισσότερους αγρότες μικροϊδιοκτήτες, ή (έπισημη) Γενική Συνομοσπονδία των 'Εργατών διαμετρήθηκε για την παράταση του ένοικιοστασίου... γιατί τα μέλη της είναι ιδιοκτήτες, ή απογραφή των δημοσίων υπαλλήλων του 'Οκτωβρίου 1956 απέδειξε ότι τα 58% ιδιοκατοικούν και η έρευνα που έκανε η 'Εθνική Στατιστική 'Υπηρεσία σε 719.500 οικογένειες αστικών και ήμιαστικών κέντρων βρήκε τις 59% να ιδιοκατοικούν.

Δεν παύουν όμως όλοι να είναι μικροϊδιοκτήτες, οι αγρότες με τα 2-5 τρέμματα γης και την οικογένεια των 6 ατόμων, οι εργάτες με το σπιτάκι σε κάποιον συνοικισμό, που δεν έχει ούτε νερό ούτε κουζίνα ούτε αποχωρητήριο, να είναι προλετάριοι. Ούτε το γεγονός ότι ένας διευθυντής νομαρχίας δεν έχει δικό του σπίτι τον κάνει προλετάριο στην πρωτεύουσα του νομού όπου ζει. Το βιοτικό επίπεδό του, με τον γλίσχρο μισθό που παίρνει, θα είναι κατά κανόνα ανώτερο από το επίπεδο των περισσότερων κατοίκων του νομού που διοικεί.

'Η ενίσχυση της αστικής τάξης που σε άλλες χώρες γίνεται με εύκολιες για ν' αποκτήσουν ακίνητη περιουσία τα μέλη της¹⁾ δεν μπορεί να γίνει εδώ με τον ίδιο τρόπο, γιατί η ιδιοκτησία ενός σπιτιού ή ενός χωραφιού στην 'Ελλάδα δεν αρκεί για να γίνει κανείς «αστός». Πρέπει να υπάρχει και το σχετικό εισόδημα.

'Αλλοι λοιπόν και όχι στην ακίνητη ιδιοκτησία πρέπει ν' αναζητηθούν τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών τάξεων.

'Υστερα από όσα είπαμε πιο πάνω θα μπορούσε κανείς να πει πως χαρακτηριστικό είναι ο τρόπος ζωής, που στηρίζεται τελικά στη συγκεκριμένη θέση στην παραγωγή και στο ύψος του εισοδήματος.

1. Βλ. σχετικά προγραμματικές δηλώσεις του καγκελλαρίου 'Αντενάουερ (στις 'Εφημερίδες 27/10/1957).

Ο διαφορισμός της Ελλάδας κατὰ περιοχές, που παρουσιάζουν ή κάθε μία τους ιδιαίτερο βαθμό οικονομικής ανάπτυξεως, συνδέεται στενά με το φαινόμενο της ταξικής δομής του ελληνικού πληθυσμού. Πραγματικά, υπάρχει μία άμεση σχέση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη των διαφόρων περιοχών και στη διαμόρφωση των κοινωνικών τάξεων σ' αυτές. Οι διάφορες κοινωνικές τάξεις στην Ελλάδα δεν χωρίζονται ομοιόμορφα μεταξύ τους, όπως σέ άλλα μέρη, με όριζόντιες διαχωριστικές γραμμές, δηλ. δεν ζουν σέ όλες τις περιοχές το προλεταριάτο ή ο αγρότης μαζί με την κάτω άστική τάξη, τή μέση άστική τάξη και την άνω άστική τάξη, κατὰ ένια (α) ιεράρχηση και ταυτόσημο δυναμικό συσχετισμό, αλλά ο Ι κάθετες γραμμές που χωρίζουν τόν τόπο μας κατὰ κοινωνικογεωγραφικούς χώρους («περιοχές»), είναι, παράλληλα, έντονότατες γραμμές κοινωνικού διαχωρισμού. Κάθε μία «κοινωνική περιοχή»—κατὰ τὸ ιδεοτυπικό σχήμα που τις σκιαγραφήσαμε πὶό πάνω—συγκροτεί και ένα ιδιαίτερο γενικό πλαίσιο που μέσα σ' αυτό παίρνει τή συγκεκριμένη διαμόρφωσή του ή ταξική διάρθρωση του αντίστοιχου πληθυσμού, με αποτέλεσμα τή χαλάρη και ποικίλη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα και τὸ μειωμένο δυναμισμό τους. Δεν είναι μάλιστα καθόλου παραδοξολογία νά πει κανείς πὼς τὸ φαινόμενο τοῦ κάθετου διαχωρισμοῦ, υπάρχει άκριβῶς γιατί οί όριζόντιες γραμμές δεν είναι καθαρές και δεν υπάρχουν συγκροτημένες τάξεις στην Ελλάδα αλλά μία συνεχής ρευστότητα. Συχνά γίνονται δυό ή και περισσότερες μεταπηδήσεις από μία οικονομία στην άλλη σέ μία και μόνη γενεά.

Θά έλεγα, λοιπόν, ότι μία ειδική έρευνα γιά τή διαμόρφωση και διάρθρωση των κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα, συνδυασμένη με τὸν προσδιορισμό τοῦ διαφορετικοῦ βαθμοῦ τῆς οικονομικῆς ανάπτυξεως κάθε περιοχῆς, θά ήταν κατ' έξοχήν ένδιαφέρουσα και αποκαλυπτική. Μελετώντας από κοντά τὸ φαινόμενο τῆς κοινωνικῆς ασυνέχειας, θά διαπιστώσουμε χίλια δυό πρακτικά προβλήματα τῆς ελληνικῆς κοινωνικῆς ζωῆς που αξιώνουν άμεση αντιμετώπιση. Έτσι ή έρευνα αὐτή θά είναι βασική και γιά τὸν μέλλοντα προγραμματιστὴ τῆς ελληνικῆς οικονομικῆς και κοινωνικῆς ζωῆς, που καλεῖται νά βρῇ λύση γιά τὰ προβλήματα τοῦ ελληνικοῦ χώρου.

Γ. Ἀναφέρουμε κι' ἐδῶ παραδειγματικά τὸ συγκεκριμένο πρόβλημα τῆς διδασκαλίας των παιδιών. Πὼς, λ.χ., μπορεί κανείς νά διδάξει ομοιόμορφα τὰ παιδιά των διαφόρων περιοχών τῆς Ελλάδας; Δεν θά τὰ βρῇ σκούρα τόσο ο συγγραφέας τοῦ σχολικοῦ βιβλίου όσο και ο δάσκαλος, άμα θελήσει νά ἐξηγήσει μιάν ἀφηρημένη έννοια ή διάφορα ειδικά θέματα; Ἄν στερηχθῇ στις προσλαμβανόμενες παραστάσεις των παιδιών σιὰ μεγάλα άστικά κέντρα, τότε δεν θά καταλάβουν τὰ παιδιά τοῦ χωριοῦ, και αντί στροφα. Θά έπρεπε, ίσως, ὡς μεταβατική λύση νά γίνει προσαρμογή τῆς διδασκαλίας και των βιβλίων ανάλογα με τὰ κοινωνικά δεδομένα τῆς κάθε περιοχῆς; (βλ. Ἀγνῆς Ρουσσπούλου, *Θέλωμε νά τὰ μάθουμε όλα*, Ἀθήνα 1957).